

Ljubica Milosavljević¹Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

OGRAIČENJA TELA KOJE STARI: SOCIOKULTURNI I PRIRODNI FAKTORI

Apstrakt: Zadatak ovog rada bio je pokušaj da se odgovori na pitanja sa kakvim se sve ograničenjima susreću ljudi koje nauka i društvo svrstavaju u kategoriju starih, a koja su u direktnoj vezi sa telesnim promenama kao izrazu protoka vremena. Razlika u određenju starosti iz ugla nauke i društva sastoji se u tome što nauka starost definiše kao razdoblje u životu pojedinca nakon navršene šezdeset pete godine, dok društvo starost poistovećuje sa periodom koji sledi nakon izlaska iz sfere rada, tj. sa penzionisanjem čime se opseg pretpostavljenih starih u društvu dodatno povećava. Građa je prikupljena na osnovu odgovora deset ispitanika koji su prema kriterijumu aktivnosti i samostalnosti u svakodnevnom životu podeljeni u dve kategorije: u kategoriju aktivnih i kategoriju neaktivnih starih, zavisnih od pomoći drugih.

Ključne reči: Starost, telo, okruženje, ograničenje, aktivnost.

Uvod

Istraživanja koja se odnose na populaciju starih ljudi, sve su brojnija, ali još su daleko od onih tema koje se smatraju naučno popularnim. Ovo važi kako za domaće naučne discipline, tako i za druge naučne tradicije, koje bi, bez sumnje, imale višestrukog interesa od dubljeg upuštanja u proučavanje poslednje etape ljudskog veka. U prilog tome ide činjenica da se ljudski vek, aktivnom intervencijom i napretkom medicine, znatno produžio, što je, uz još neke faktore, dovelo do velikog demografskog skoka i ubrzanog demografskog starenja, koje je postalo jedno od osnovnih obeležja razvijenih zemalja². Ovi opšti trendovi važe i za Srbiju, koju prati i jedna osobenost. Naime, srpsko stanovništvo je u prvoj polovini XX veka bilo znatno mlađe od evropskog proseka, ali se na prelazu vekova sasvim izjednačilo sa njim (Penev 2002, 56). Demografski razlozi su ubedljivi i nameću odgovornost brojnim naukama za

¹ ljupka@beotel.rs

² Demografsko starenje predstavlja proces povećanja udela starih lica u ukupnom stanovništvu, koje je obično praćeno smanjenjem udela mladih.

Ograničenja tela koje stari...

iznalaženje rešenja i pravaca delovanja. Međutim, kada se radi o kulturnim aspektima ovog procesa, od antropologije se tek očekuje da ozbiljnije pride rastućem naučnom problemu. Zbog toga bi od koristi moglo biti prihvatanje stava francuskog historičara starosti Žorža Minoa koji podseća da je starost stvarnost: "stvarnost od koje oni koji do nje nisu dospeli strahuju, dok je stari ljudi često rđavo doživljavaju" (Minoa 1994, 12). Starost, takođe, dugo nije imala svoje mesto, budući da su stari ljudi u istraživanjama često svrstavani u kategoriju odraslih čime se gubi mogućnost preciznije analize. Starost kao stvarnost može biti sagledana na različite načine³, a tu stvarnost živi četvrtina populacije u Srbiji koja je starija od šezdeset godina života⁴.

Dobno određivanje starosti donosi izvesne probleme. U gerontologiji je usvojena donja granica od šezdeset pet godina kao prelazna. Međutim, za potrebe ovog istraživanja usvojena je druga odrednica, po kojoj se starim čovekom, za razliku od radno aktivnog, smatra onaj čovek koji je ostvario pravo na starosnu penziju, a koja se najčešće ne poklapa sa određenjem starosti iz ugla nauke. Time broj ljudi koji se suočava sa starošću i starenjem⁵, od biološke do društvene, postaje veći, ne samo u srpskoj kulturi, već u ostatku zapadne civilizacije. Ali, kao što se i ljudi iz ostalih starosnih kategorija mogu razlikovati po socijalnom, zdravstvenom i svakom drugom određenju, tako se i ljudi koje nauka i/ili sredina svrstava u stare, mogu razlikovati jedni od drugih po različitim parametrima. Za potrebe ovog rada ispitanici su podeljeni u dve kategorije: u kategorije aktivnih i neaktivnih, a aktivnost je sagledana kroz prizmu njihovog tela i ograničenja koje ono diktira.

Cilj istraživanja

Istraživanje je imalo za cilj pokušaj da se prouči odnos tela i kulture kod kategorije stanovništva koja se smatra⁶ starim. Rad je posvećen osvetljavanju

³ Kroz broj starih ljudi u jednom društvu, kroz godine pojedinca, ili zavisnost od drugih...

⁴ Prema rezultatima popisa stanovništva iz 2002. godine, u Republici Srbiji je registrovano 22,7%, a u centralnoj Srbiji preko 23%, ljudi starijih od 60 godina (nivo koji se u svetu očekuje tek 2050. godine). Sa prosečnom starošću od 40,3 godine, Srbija je bila na devetom mestu u svetu (Crnčević-Radović i Krstić 2006, 3-4). Međutim, na skupu „Starenje Srbije – izazov 21. veka”, koji su organizovali SANU, Udruženje gerontologa i gerijatara Srbije, Gerijatrijska sekcija Srpskog lekarskog društva i Kliničko-bolnički centar Zvezdara 2008. godine, izneti su podaci po kojima je Srbija na četvrtom mestu po starosti u svetu, po broju stanovnika starijih od 65 godina, dok je prosečna starost građana 41,3 godine.

⁵ Starost i starenje nisu sinonimi. Starost je stanje, a starenje proces koji po mnogim naučnicima započinje već rođenjem.

⁶ Nauka, okruženje i ljudi na koje se odnosi ova odrednica nisu, nužno, istomišljenici kada je reč o određenju ko i od kada pripada kategoriji starih ljudi.

onih problema koji nastaju na relaciji telo-okruženje, odnosno načinu na koji se ljudi odnose prema vlastitom telu u skladu sa normama koje važe u srpskoj kulturi. Shodno tome, istraživanje je posvećeno proučavanju mehanizama kojima kulturni obrasci obezbeđuju svoju dominaciju u određenim domenima života starih ljudi ili, suprotno tome, bivaju preoblikovani ili potisnuti novima⁷, čije pojavljivanje i usvajanje dozvoljava ukupni kulturni kontekst.

U ovom delu rada biće proučeni i mehanizmi uz pomoć kojih stari ljudi uče ono što je dobro za njih, a pre svega mreža kojom se kreću informacije □ toliko bitne za ovu kategoriju stanovništva. Način prenošenja potrebnih znanja o telesnim tehnikama⁸, o načinima na koje je moguće život učiniti manje stresnim ili bolnim, izrazito je važan, pogotovo što za ovu kategoriju stanovništva učenje, od kojeg je satkan život svakog pojedinca, biva otežano njihovom slabijom pokretljivošću, socijalnom izolacijom i samoizolacijom, ali i sveukupnom okrenutošću društva ka mlađim pripadnicima⁹.

Drugi deo rada posvećen je proučavanju relacije telo-vreme, odnosno onim problemima koji iskrsavaju pred ljude koji su suočeni sa svojevrsnim paradoksom. Sa jedne strane otvara se višak vremena u svakodnevicu, čime se gubi jasna ideja o slobodnom vremenu, a sa druge strane ova kategorija stanovništva je, neretko, posmatrana kao ona kategorija koja više nema vremena pred sobom, budući da se preostalo vreme doživljava nužno limitiranim dužinom ljudskog veka¹⁰. Telo i njegova percepcija, kroz filter kulture, i u ovom slučaju ima bitnu ulogu.

Metodološki postupak

Način vođenja razgovora bio je prilagođen dobi i zdravstvenom stanju intervjuisanih osoba, koje su odgovarale na unapred pripremljen upitnik. Ukoliko je kod ispitanika postojala mogućnost i želja za dubljim ulaskom u pojedini-

⁷ Npr. ispitanici pominju da je ranije bilo sramota otići u starački dom i tako okončati život.

⁸ Pod pojmom telesne tehnike Marsel Mos podrazumeva načine na koje se ljudi u raznim društvima na tradicionalan način služe svojim telom, pri čemu ide od konkretnog ka apstraktnom (Mos 1998, 361). Ipak, Mos se nije podrobnije bavio telesnim tehnikama vezanim za starost.

⁹ U ovom trenutku izlazi samo jedno javno glasilo koje je posvećeno starima. Izdaje ga Fond za penziona i invalidsko osiguranje, pod naslovom „Glas osiguranika“. Takođe, samo jedna radijska emisija posvećena je ovoj kategoriji stanovništva - „Doživeti stotu“ na Prvom programu Radio Beograda. Kada je reč o televizijskim emisijama i tu slika nije ništa bolja. „Dodati život godinama“ jedina je televizijska emisija koja ima sadržaj prilagođen starim osobama, koju emituje RTV Vojvodina.

¹⁰ Što je obično praćeno strahom od neizvesnosti i mogućnosti da bi se kraj mogao dogoditi svakog trenutka.

Ograničenja tela koje stari...

na polja problema, upitnik je služio samo kao sredstvo okvirnog vođenja razgovora.

Iako bi se moglo pretpostaviti da je intervjuisanje starijih osoba kompleksnije od intervjuisanja neke druge starosne kategorije ispitanika, značajnije otežavajuće okolnosti se, ipak, nisu pojavile, najpre zbog toga što su za sagovornike odabrane psihički nepromenjene osobe, kao i one kojima je sveukupno zdravstveno stanje dozvoljavalo ovu vrstu napora. Pojedini ispitanici pokazali su veliku spremnost da na što bolji način opišu i predoče život kojim žive, čemu je doprineo i izvestan stepen usamljenosti, ali i usamljenosti u problemu.

Prilikom razgovora, vođeno je računa da ne bude prisustva treće osobe, jer su pitanja, zbog prirode proučavanih problema, neretko podrazumevala zadiranje u lične, a ponekad za njih, i bolne sfere života.

Razgovori su vođeni u proleće 2008. godine.

Profil ispitanika

Istraživanjem je obuhvaćeno deset sagovornika. Kriterijum po kojem su odabrani ispitanici bio je ostvareno pravo na penziju: starosnu, invalidsku ili na osnovu beneficiranog radnog staža¹¹. Međutim, iako je intervjuom obuhvaćeno svega deset ispitanika, razlike među njima izrazito su velike, pa su zbog toga odgovori ispitanika podeljeni u dve kategorije. Prva kategorija odnosi se na one penzionere koji su u svakom pogledu nezavisni, dok se druga kategorija odnosi na stare osobe koje su zavisne od brige drugih, bilo da tu potrebu zadovoljavaju u krugu porodice ili da se kao krajnje rešenje nametnulo njihovo smeštanje u starački dom.

Istraživanjem je obuhvaćeno šest nezavisnih i aktivnih osoba. U prvu kategoriju spadaju i dve penzionisane osobe koje su i dalje radno angažovane. Jedna od njih nastavila je da se bavi svojom profesijom, dok je drugi ispitanik, posle odlaska u vojnu penziju, počeo da se bavi električarskim zanatom, kojim se nikada ranije nije bavio.

Po obrazovnom profilu, žene se za nijansu razlikuju od penzionisanih muškaraca, budući da je jedna od njih fakultetski obrazovana. Po profesiji je ekonomista i radila je više odgovornih poslova, što joj je omogućilo da nastavi da se bavi svojom profesijom. Druga ispitanica je završila višu ekonomsku školu, čitavog radnog veka radila je u banci, a u penziju je otišla kao šef filijale Čačanske banke u Čačku. Treća ispitanica, sa završenom gimnazijom, penziju je dočekala kao bankarski službenik Komercijalne banke u Beogradu.

Sva tri ispitanika imaju srednji stručni stepen obrazovanja, odnosno završenu elektrotehničku, vojnu i arhitektonsku školu. Prvi je penziju ostvario kao

¹¹ Ispitanici su bili penzionisani po različitim kriterijumima, ali su u međuvremenu svi ušli u godine u kojima bi bilo moguće ostvariti starosnu penziju.

komercijalista, drugi kao poslužilac radara, dok je treći radio u birou za konstrukciju mostova.

Svi ispitanici iz ove kategorije u penziji su više godina. Ispitanici su ekonomski nezavisni i stambeno obezbeđeni. Četvoro ih je u braku, a dvoje razvedenih. Ekonomistkinja¹² je razvedena više od deset godina, a od nedavno živi sama. Razvedeni muškarac, koji je radio u birou za konstrukciju mostova, donedavno je živio sa devedesetogodišnjom majkom o kojoj je vodio računa, i povremeno viđa dve ćerke koje više od deset godina žive u Americi. Penzionisani komercijalista i bankarska službenica supružnici su i imaju troje dece. Trenutno žive sa najstarijim četrdesetogodišnjim sinom, a do nedavno su i oni brinuli o osamdesetogodišnjem članu domaćinstva. Penzionisani radarista živi sa suprugom, sinom i budućom snajom, kao i sa ćerkom i budućim zetom, u trosobnom stanu. Bivša šefica banke živi sa suprugom o kojem, nakon pet operacija za proteklih godinu dana, i u iščekivanju šeste, danonoćno brine.

U drugu kategoriju ispitanika spadaju četiri osobe. Jedna od ispitanica otišla je u prevremenu penziju pre više od trideset godina. Posle muževljeve smrti, budući da nisu imali dece, brigu o njoj preuzima najpre starija sestra, a potom i sestričina. Kada joj se zdravstveno stanje veoma pogoršalo, smeštena je u dom za stara i nesposobna lica. Period privikavanja bio je veoma težak¹³, posle čega je bilo primetno zdravstveno poboljšanje i uviđanje izvesnih prednosti života u domu¹⁴.

Druga ispitanica ima osamdeset dve godine i u trenutku kada je vođen razgovor živela je godinu dana u domu na Bežanijskoj Kosi. Udovica je preko četrdeset godina i donedavno je živela sa ćerkom, zetom i dvoje unučadi. Penziju je ostvarila radeći kao činovnica u opštini. Posle muževljeve smrti počela je da oseća zavisnost od prisustva drugih ljudi, koje nije bilo praćeno lošim zdravstvenim stanjem, nego osećajem usamljenosti. Nije želela da ostaje sama kod kuće ili da putuje bez pratnje... i, kako sama kaže, postala je veliki teret ćerkinoj porodici i povod mnogim svađama u kući. Naposljetku je pristala da ode u dom i konstatuje da joj se zdravstveno stanje popravilo. U domu je upoznala čoveka sa kojim je otpočela emotivnu vezu, što u početku nije saopštavala članovima porodice na koje je bila ljuta zbog smeštanja u dom. Ti odnosi sada su popravljani.

¹² Ispitanici će zbog lakšeg raspoznavanja biti navođeni po profesijama u kojima su ostvarili penziju, odnosno onako kako oni sebe i dalje doživljavaju. Druga kategorija neaktivnih ispitanika biće navođena na osnovu bračnog statusa i toga da li žive u ustanovama za prihvatanje starih lica, što je, za njih najvažnija odrednica danas.

¹³ U prizemlju doma bili su smešteni i muškarci i žene psihički izmenjeni. Jednom prilikom ispitanica je bila povređena kada ju je štićenik doma posekao nožem po ruci, zbog čega su je smestili na drugo odeljenje u kojem nije bilo psihički nestabilnih osoba.

¹⁴ Ispitanica o kojoj je reč preminula je u međuvremenu.

Ograničenja tela koje stari...

Treći ispitanik čitavog veka radio je kao bravar u Pirotu. Ostao je udovac pre više od dvadeset godina od kada je živeo sam. Vremenom je postajao sve manje pokretan, a kada se njegovo zdravstveno stanje pogoršalo do te mere da nije mogao da izađe iz kuće, u Pirotu se iz Beograda vraća njegova ćerka, takođe, penzionerka. Zajedno su živeli šest meseci da bi se na posletku dogovorili da se ona vrati kući, a da njega smesti u neki od beogradskih domova. U domu na Karaburmi živi već oko dve godine. Ispitanik shvata poziciju svoje dece i prihvata život u domu kao neminovnost.

Četvrti ispitanik, iako najmlađi, najlošijeg je zdravstvenog stanja. Posle prvog moždanog udara, otišao je u prevremenu penziju, sa mesta konstruktora peći u jednoj čačanskoj fabrici, pre više od dvadeset godina. Potom je usledio i drugi moždani udar. Njegovo stanje krajnje se pogoršalo pre tri godine kada je operisao aneurizmu na aorti, posle čega je usledilo najpre još četiri teške operacije, a šesta operacija obavljena je krajem aprila 2008. godine. Razgovor sa njim napravljen je neposredno pre šeste operacije. I dalje živi pod nadzorom lekara i članova porodice, ali nada se najboljem i za sada ima velike izgleda na oporavak. Lekari su ga proglasili medicinskim čudom, a jedan od hirurga njegovu situaciju prokomentarisao je rečima: "Šta god ti ja radio, ti, čoveče, preživiš! Za tebe su samo malj i sekira."

Godine ispitanika kreću se od šezdeset do osamdeset tri, u obe kategorije.

Etnografija

Dobijena građa razvrstana je na dve kategorije. Prvu kategoriju čine aktivni ispitanici koji su po svakom kriterijumu nezavisni od pomoći članova porodice ili društva. Drugu kategoriju ispitanika čine, suprotno prvoj, ispitanici koji nisu u stanju da u potpunosti vode računa o sebi i koji su pod stalnim nadzorom i aktivnom brigom drugih.

Aktivna starost

Budući da je ostvarena starosna penzija odabrana kao kriterijum starosti za potrebe ovog rada, prvu kategoriju ispitanika čini šest penzionisanih muškaraca i žena. Svi su rođeni tokom 1940-ih godina, tako da danas pripadaju starosnoj dobi šezdesetogodišnjaka. Ovu kategoriju čine oni ispitanici koji, iako su, mahom, završili svoj radni vek, nisu prestali i sa aktivnim životom, u onoj meri koja im godi. Kod njih ne postoje drastična telesna ograničenja koja bi ih sputavala u svakodnevnom funkcionisanju. Ali, do koje mere okruženje, pa i oni sami postavljaju određene limite, kada su njihovo telo i određene telesne tehnike u pitanju, biće proučeno kroz relaciju telo – okruženje.

Relacija telo - okruženje

Prvi segment pitanja na koja su ispitanici odgovarali odnosio se na pojedine telesne tehnike ili stavove o vlastitom telu za koje su primetili da, pored ograničenja koja nameće sama biologija, dolaze i iz sredine u kojoj žive. Svi ispitanici navode da su takva ograničenja iskusili i da su zapravo oni ti koji restriktivno deluju u pogledu obavljanja određenih radnji i ponašanja. Gotovo u svakom razgovoru čulo se da čovek mora da se ponaša u skladu sa svojim godinama, a najčešći odgovor se odnosio na promene u odevanju. Dve, od tri ispitanice, navele su da su im još roditelji, u mladosti, određivali šta i na koji način valja nositi, a da su one kasnije samo nastavile da se ponašaju u skladu sa stečenim navikama. Ove odgovore dale su žene koje su radile u banci, a stečene navike dodatno su osnažile strogim kodeksom odevanja, koji je važio u toj profesiji. Njihove suknje, vremenom su postajale još duže, u skladu sa uočenim promenama na njihovom telu. I pored toga što ove žene nikada nisu praktikovale slobodniji način odevanja, jedna od njih doživela je prekor. Tada je bila na rukovodećem mestu i u ranim pedesetim godinama:

"Ceo život sam provela u Čačku, a to je mala sredina i ništa ne prolazi neopaženo. Sećam se dana kada su mi kolegice rekle da nije u redu da nosim žutu haljinu. Kroj je bio potpuno običan. Dužina do pola lista, rukav do lakta, a dekoltiranu garderobu nikada nisam nosila, pa ga ni ta haljina nije imala. Problem je bio u tome što sam malo pre toga dobila prvog unuka i to se mojim kolegicama, jednostavno, nije uklapalo."

Činjenica da je sada i nećija baka, a ne samo supruga, majka i šef banke, dalo je povoda sredini da reaguje, i to onom delu kojem je ispitanica bila direktno nadređena. Na pitanje šta je preduzela povodom upućene kritike, ispitanica je rekla da više nikada nije obukla tu haljinu, jer joj je bilo "jevtinije" da se povinuje želji kolektiva, nego da "bode oči i da sebi stvara nove neprijatnosti".

Ekonomistkinja, takođe navodi da je vremenom, i to od četrdesetih godina, a posle rođenja dvoje dece, počela da menja način odevanja:

"Odevanje je jedino što sam promenila, za sada. Suknju sam produžila za deset centimetara, a šlicevi su prvi nestali. Sve je počelo da se zatvara i proširuje, a naročito sam promenila način odevanja kada su boje u pitanju. Sada volim da nosim mirne, jesenje boje, što je, možda, u skladu i sa mojim godinama. Ne osećam se dobro kada nosim jarke boje, ne zbog toga što razmišljam šta bi mi ko rekao, nego zato što mi, zaista, idu na živce."

Ograničenja tela koje stari...

Ista ispitanica pamti kako su komentari njenih bivših koleginica, u vezi sa njenim odevanjem, mogli da budu veoma neprijatni, ali za razliku od bivših bankarskih službenica, ona nije prihvatila ta ograničenja:

"Sećam se da su žene sa kojima sam radila redovno vodile računa o tome da li na sebi imam nešto novo i da li se 'modiram'. To me je nerviralo, jer su mi sugerisale da ne bi trebalo da 'bacam pare na odeću, nego da štedim za starost'."

Zanimljivo je da ispitanice nisu navele ni jedno drugo ograničenje, a da je samo jedan muškarac, između ostalog, naveo promenu u odevanju, kao restrikciju koju je sebi nametnuo. Kod muškaraca je izraženije odustajanje od pojedinih radnji i striktnije držanje do onoga što su nazvali pristojnim ponašanjem za svoje godine.

Najdirektniju promenu u pojedinim telesnim tehnikama, iskazao je ispitanik koji je radio u birou za konstrukciju mostova. Kao mladić, bio je dobar sportista i veoma je voleo da igra fudbal. Međutim, sa prvim znacima da njegovo telo više nije kao pre i sa prvim gubitkom brzine i spretnosti, potpuno je odbacio ono što mu je ranije pričinjalo veliko zadovoljstvo:

"Znam neke ljude koji su moje godište, ili su malo mlađi, i koji i dalje rekreativno igraju fudbal. Ja to sebi nikada ne bih dozvolio. Mislim da bilo koje bavljenje sportom, ne samo u ovim godinama, nego i mlađim, jednostavno nije u redu. Ja te ljude ne volim ni da gledam, a kamoli da igram sa njima. Ugojio sam se i odavno izgubio spretnost."

Drugi ispitanik, u ranim šezdesetim godinama, ima potpuno drugu ideju šta je primereno njegovim godinama, a šta ne:

"Ceo život sam radio na terenu. Tako je to u vojsci! Sada uživam, jer imam više vremena za stvari koje volim. Već godinama sa drugarima, jednom nedeljno, igram fudbal. Malo igramo, malo se zafrkavamo i meni to stvarno prija. A, ono što smatram krajnje neprimerenim, kada je moje telo u pitanju, jeste da se, poput većine ljudi, ugojim. Čim dobijem neki kilogram, odmah idem na dijetu. Volim da sam u formi i zbog toga neko naročito ograničenje, kada je telo u pitanju, još ne osećam. Mislim da je nepristojno biti debeo, ma o kojim godinama se radilo."

Treći ispitanik ističe da je za njega neprimereno da psuje i da se "ružno" šali, pogotovo pred mlađom ženskom decom, ili da se, primera radi, dere na utakmici:

To sebi mogu da dopuste klinci. Ne mogu ja da urlam na sudiju, a, ruku na srce, ne bih mogao ni da pobegnem, ako bi me neko pojurio – to su godine!

Povećanje telesne mase i sporost su problemi koji se javljaju kod gotovo svih ispitanika ove kategorije. Kada je težina u pitanju, zanimljive odgovore dale su dve ispitanice. Jedna od njih bi volela da ima samo tri kilograma manje, jer misli da bi joj to pomoglo da sa više lakoće obavlja posao kojim se i dalje bavi, dok druga ispitanica sa ponosom ističe da je u mladosti uvek imala između pedeset četiri i pedeset osam kilograma i da bi se, kada bi nešto mogla da menja, prvo rešila tih petnaest, dvadeset kilograma viška.

Promena u telesnoj težini, za većinu ispitanika bio je prvi signal da se njihovo telo menja, usled vremena koje prolazi. Kao druge pokazatelje procesa starenja navode: smanjenu pokretljivost, brže zamaranje, češće padove, vrto- glavice, slabiji vid i sluh i pojedine individualne bolesti koje su im nedvosmi- sleno ukazale na to da su neke radnje za njih prošlost. Međutim, svi ističu da te pojave dolaze vremenom i da ne postoji neka prelomna tačka koja im je ukazala da je starost došla, izuzev kod onih ispitanika koji su iskusili ozbiljni- ju bolest. Promene su se događale jedna za drugom i vremenom akumulirale. Sada, ipak, svi mogu da navedu šta je to što njihova tela čini starim, u biolo- škom smislu:

"Oboleo sam od angine pektorias i sada ona upravlja mojim telom. Ve- oma se lako zamaram, ne smem ništa teško da ponesem. Prestao sam da pušim, pijem šaku lekova i znam da je starost tu" – odgovor je bivšeg komercijaliste.

Među ženama najiskreniji odgovor dala je ekonomistkinja, dok su se druge žene žalile na uobičajena stanja za njihove godine – česte padove, probleme sa kostima...:

"Sve visi na meni. Sve polako odumire, ali čudo je da mi to uopšte ne smeta. Koža se naborala i pojavile su mi se staračke pege na rukama. Ima i drugih stvari, naravno, ali jedan od pokazatelja da starim je i to što sam počela da iskačem iz autobusa, a ne da silazim. Prošle godine sam slomila ruku i ona više nikada neće biti kao pre. Sada je sve drugačije i potrebno mi je više odmora, ali to se još da nadoknaditi. Jedino što mi smeta je što više ne mogu da igram i da skačem na glavu u vodu. Oduvek sam više volela da plivam u reci, nego u moru, a sada o tome ne smem ni da mi- slim. Već odavno, čim izađem iz vode, moram odmah da se presvučem. Ipak, igra mi, najviše nedostaje. Godinama sam igrala folklor i moje telo još pamti korake, ritmove, okrete... Naravno, ja ću i danas igrati onoliko koliko mogu i kako mogu, ali mi je žao što to više nije to."

Jedno od pitanja odnosilo se na to od koga ispitanici uče šta je dobro za njihovo telo. Većina navodi lekare kao glavni izvor informacija, ali i prijatelje koji su istih godina. Svi ispitanici priznaju da ne vode mnogo računa o zdra-

Ograničenja tela koje stari...

vlju, i da jednom mesečno posećuju lekara zbog terapije, a da bi i to činili daleko ređe da je moguće. Način na koji služe telu, najčešće je odmor za muškarce i šetnja za žene. Sve tri žene vole da hodaju pored vode. Jedna od njih svako jutro šeta psa pored Dunava. Druga svakoga dana obiđe krug oko Ade Ciganlije gde je upoznala zanimljivu staricu:

"Već nekoliko godina, svakoga leta, vidam ženu koja ima preko osamdeset godina i koja dolazi iz centra grada. Vozićem dođe do kafića pre dela za nudiste i obavezno naruči pivo. Kada ga popije, skine se u običan veš i ode da pliva. Onda se osuši i osunča i ponovo dođe na pivo. Tako svakoga dana."

Treća ispitanica je ranije, dok joj se muž nije razboleo, svakoga dana hodala pored Morave desetak kilometara:

"Veoma mi nedostaje pešačenje. Ono je za mene bilo spas kada sam otišla u penziju. Odjednom nisam znala šta ću sa sobom. Poznavala sam još tri žene koje su malo pre mene otišle u penziju i sa njima sam se dogovorila da svaki dan hodamo pored Morave. Da budem iskrena, nije meni bilo do društva. Ljudi su me zamarali dok sam radila u banci, ali mi je bio potreban neko, da bih izbegla komentare tipa: eno one lude, opet ide sama. U Čačku je to greh, zaista! Ovde ljudi kada vide nekog samog na mostu, odmah misle da će da se ubije."

Jedno od pitanja odnosilo se i na to šta razlikuje današnje stare ljude od onih koji su to bili kada su ispitanici bili mladi. Svi ispitanici se slažu da su se stvari veoma promenile i opet svi smatraju da je način odevanja najvidljivija promena:

"Kada uporedim vlastito odevanje i češljanje sa onim koje su praktikovale stare žene, dok sam ja bila mlada, ispada da se ja oblačim skandalozno tinejdžerski, a mislim i da se mnogo drugačije ponašam od njih. Ja i dalje radim, privređujem i sve vreme koje mi preostane koristim za šetnju. Daleko sam aktivnija od njih, za koje pamtim da im se život svodio na ono što se nalazilo oko kuće i oko lonca. Nekadašnji stari ljudi su bili tu da sačekuju i ispraćaju članove domaćinstva, a moj stil života je mnogo drugačiji."

Ispitanica koja živi u Čačku pamti da nekada stare žene nisu nosile pantalone, kao što to ona danas često čini, niti su vozile automobil poput nje, a najmanje je bilo moguće zamisliti ih kako piju kafu u nekom restoranu. I drugi ispitanici slažu se sa tim da su daleko aktivniji i uključeni u spoljni svet. Jedan od ispitanika seća se da bi okolina ranije komentarisala kada bi videla nekoga njegovih godina sa mlađom ženom na ulici:

"Svi bi rekli: 'Vidi ga mator, a poludeo!'. To bi se dogodilo i da je neko mlađi od mene prošetao sa ženom koja ima četrdesetak godina. Sada se sve pomerilo, nažalost!"

Na pitanje šta im je, ipak, zajedničko sa ljudima koji su bili stari kada su oni bili mladi, ispitanici ističu iste moralne norme, način ophođenja prema unucima i deci, držanja do nekih vrednosti koje smatraju svezremenim, poput insistiranja na lepim manirima, iskrenosti... Samo jedan od intervjuisanih, nekada zaposlen u birou za mostove, navodi da i on povremeno zapada u apatičnu stanja kao i ljudi od osamdeset godina i da ga to čini sličnim ili istim sa onima koji su to bili kada je on bio mlad. Druga ispitanica navodi da su im te la zajednička i da sve može da se promeni, ali priroda ne.

Neaktivni ispitanici zavisni od pomoći drugih

U ovu grupu ispitanika svrstani su odgovori ukupno četiri intervjuisana stara lica. U trenutku obavljanja intervjuja ispitanice su imale preko osamdeset godina i obe su živele u staračkom domu, od kojih jedna i dalje živi u njemu. Jedan od intervjuisanih muškaraca, takođe živi u staračkom domu i ove godine će napuniti osamdeset dve godine, dok preostali, četvrti, ispitanik ima sedamdeset pet godina, živi u svojoj kući u Čačku, ali zavisi od svakodnevnog nege supruge i lekara.

Ispitanici iz ove kategorije odgovarali su na ista pitanja kao i ispitanici koji spadaju u kategoriju aktivnih i nezavisnih osoba. Svi su pozitivno odgovorili na pitanje da li neke telesne tehnike ili način ponašanja smatraju neprimernim svojim godinama. Bivši zanatlija smatra da je za čoveka njegovih godina neprimereno da: "bulazni i mnogo govori"¹⁵.

Na isto pitanje žene daju različite odgovore. Žena koja je živela u mladenovačkoj ustanovi pričala je:

"U mojim godinama je najvažnije ne izazivati sudbinu. Uvek sam vodila računa o tome da mi bude toplo i da uvek imam čarape na nogama. A, kada je reč o tome šta nije pristojno za ženu mojih godina, onda sigurno nije pristojno ići go, a mene su ovde ostavljali da gola ležim na krevetu. To se dešavalo kada sam tek došla u dom. Više puta sam tako čekala da mi donesu odeću u koju će me obući."

Druga ispitanica misli da je neprimereno za njene godine da bude bez lepe frizure, ofarbane kose, da ne bude doterana i lepo, uredno obučena.

¹⁵ U daljem tekstu biće više reči o teretu mudrosti koji se nameće starom čoveku, kao uslovu da bude prihvaćen u svojoj sredini.

Ograničenja tela koje stari...

Takođe, svi ispitanici smatraju da im je sredina nametala mnoga ograničenja kada su pojedine radnje ili načini ponašanja u pitanju, ali i da su oni sami bili uzrok restriktivnom ponašanju. Troje ispitanika iz ove kategorije, u proteklim decenijama, ostalo je bez supružnika i oni navode da je upravo tada okolina počela da im sugeriše šta je primereno za njih, a šta ne. Ispitanica koja živi u domu na Bežanijskoj Kosi kaže:

"Svi su počeli da me gledaju kao dete, ali ne i da brinu o meni na taj način. Odjednom su svi znali šta bi trebalo ili ne bi trebalo da radim. Kao da je smrću moga supruga, nestao deo mene, i to onaj deo koji mi daje za pravo da imam iste želje i prohteve kao i drugi. Saveti su bili najrazličitiji: od toga da bi trebalo više da se krećem, da pazim šta jedem, šta nosim..."

Svi ispitanici navode da jedino od lekara uče šta je korisno za njihovo zdravlje, a kao alternativu stručnom mišljenju navode i stručne časopise.

Jedno od pitanja bilo je u odnosu na šta su ispitanici primetili da njihovo telo stari. Svi navode da su to otkrivali postepeno i da tek protokom vremena čovek shvati da je ostario. Kod žena su se pogoršavala neka stanja od kojih su i ranije patile, kao što su: nesаницe, vrtoglavice, glavobolje... dok muškarci navode konkretne događaje posle kojih više nisu "bili isti" i od kada smatraju da je počelo njihovo starenje. Jedan od ispitanika navodi prvi šlog, a drugi navodi da je prvo počela da mu "otkazuje kičma", koja mu je stradala od mnogo sedenja, karakterističnog za zanat kojim se bavio. Uz to, ispitanici navode i slabiju pokretljivost, lako zamaranje, oštećenje čula sluha, vida...

Svi intervjuisani ističu da ih telo danas, itekako, ograničava. Ispitanik koji je doživeo veliki broj operacija kaže:

"Telo me ograničava u svemu. Više nije pitanje šta bih hteo ili voleo, nego šta mogu. Potrebna mi je pomoć da odem do kupatila, da stanem na noge... Čini mi se da je jedino što još mogu da menjam programe na televizoru, a i to mogu zahvaljujući daljinskom upravljaču."

Drugi ispitanik navodi da ga telo ograničava u kretanju, da ne može sam ni u kupovinu, da više nije u stanju, čak, ni da živi u vlastitoj kući i da je dom nužnost: "Dom je sada jedini način da doguram život do kraja."

Starim ženama, takođe, najteže pada ograničenje u kretanju. Žena koja je živela u mladenovačkom domu nije mogla da se kreće uz stepenice i zato je društveni život, koji se odvijao na spratu iznad njenog, bio potpuno izvan njenog domašaja. Jedini način da bude van zidova, bio je da izađe na terasu. I druga ispitanica žali za tim što više ne može sama da napušta dom i u polušali kaže: "Da mogu, otišla bih odavde i udala se. Ali..."

Na pitanje kako služe svome telu, ispitanici koji žive u domu u prvi plan stavljaju redovnu negu i propisane terapije koje smatraju glavnim razlogom zbog kojeg se fizički osećaju bolje nego pre. Jedna od ispitanica navodi da

njenom telu godi smeh, druženje, društvene aktivnosti i vreme provedeno sa "srodnom dušom". Ispitanik koji živi u svojoj kući ističe da on više ne služi svome telu, nego da to sada za njega obavljaju drugi.

Ispitanici koji žive u domu upravo u toj činjenici vide najveću razliku između sebe i onih starih ljudi koji su to bili kad su oni bili mladi. Odgovori su sledeći:

"Stariji ljudi nekada nisu išli u dom. Ja nemam dece i nema ko da se brine o meni, pa sam morala da dodem ovde."

"Život u domu nas najviše razlikuje. Ja sam gledao svoje roditelje, a mene nije imao ko, zato što su moja deca došla u Beograd."

"Razlikuje nas to što ja živim u domu, a imam i srodnu dušu. Ranije bi se na to gledalo sa podsmehom."

Ispitanik koji živi kod svoje kuće, navodi zanimanje za sport kao jednu od razlika.

Kada se radi o onome što im je zajedničko, odgovori su, opet, veoma ujednačeni i kratki:

– Bolest, nemoć, pomoć drugih, samoća i nerazumevanje. "Svaka starost je ista – teška je."

Na pitanje šta je to što bi promenili na svome telu, da mogu, odgovori su, takođe kratki i jasni. Ispitanik koji živi u svojoj kući kaže da bi promenio sve. Žene su se žalile na tešku pokretljivost i jedna od njih je želela da joj noge više ne budu natečene, a druga da može odlaziti izvan doma □ u restoran na pivo i ćevape. Bivši zanatlija je, takođe, želeo mlađe noge.

Analiza odgovora kategorije aktivnih ispitanika

Budući da se radi o aktivnim ljudima koji se nisu povukli iz spoljašnjeg sveta, dobijeni odgovori su poprilično ujednačeni. Njihova tela još ne diktiraju stil života, ali ograničenja, svakako, postoje. Za sada su ta ograničenja dominantnija kada se radi o restriktivnim merama, koje su preduzeli sami ispitanici, pre nego što su telesna ograničenja toliko izražena, da bi ih sprečila u normalnom funkcionisanju ili pojedinim radnjama.

Samorestriktivno ponašanje je najdominantnije i najujednačenije kod ispitanica i ono se ponajviše ogleda u načinu odevanja, odnosno u sakrivanju pojedinih delova tela, koje više ne smatraju dovoljno lepim. Ta ograničenja u skladu su sa onim što one smatraju pristojnim. Sve ispitanice navode da su bile izložene pritiscima sredine, da koriguju odevanje u pojedinim fazama života, međutim pritisci nisu uvek bili u vezi sa starenjem.

Ograničenja tela koje stari...

Ispitanici su davali odgovore koji su na nešto drugačiji način vezani za njihove telesne karakteristike. Tako, jedan od ispitanika odbacuje ono što ga je ranije činilo srećnim i po čemu je bio na dobrom glasu, odnosno prestaje da igra fudbal, baš kao što su i žene, prestale da pokazuju one delove tela koje su ranije smatrale lepim. Ovaj ispitanik odbacuje radnju koja ukazuje na pad fizičke sposobnosti, dok žene pribegavaju prikrivanju tj. pokrivanju i na taj način pokušavaju da ublaže efekte starenja.

Prestanak praktikovanja pojedinih radnji, ne znači samo prestanak doživljaja užitka. Navod ekonomistkinje da njeno telo pamti korake folklornih igara, okrete, ritmove, skokove u vodu na glavu... u potpunosti se poklapa sa navodima iz studije o bivšim balerinama (Wainwright and Turner 2006, 237-255). Telo koje pamti i sugeriše svome "vlasniku" da je još orno da preduzme pojedine radnje, često se pokazuje kao veliki emotivni problem, ali i potencijalno opasno po sebe samo. Bivše balerine navodile su da pamte čitave koreografije, da njihovo telo i dalje igra u njihovim mislima, ali i čitav niz neprijatnih i fizički bolnih iskustava kada bi nespremno telo pokušalo da napravi ono što je do juče moglo. Kao međusobno suprotni primeri služe iskazi dvojice muškaraca, od kojih je jedan lišio sebe fizičkog zadovoljstva igranja fudbala. On se sa prvim znacima posustajanja opredelio za potpuno povlačenje i patnju, koja je u njegovom odgovoru "presvučena" u normu, tj. u ono što smatra primereno godinama, iako je ograničenje nastalo mnogo ranije. Drugi muškarac insistira na krajnjim granicama svoga tela i to je ono što ga čini spokojnim u uverenju da starost još nije stigla. Odbaciti svako zadovoljstvo, da bi se izbeglo iskustvo neuspeha; odbijanje ograničenja i smatranje problemom svake promene u telesnom statusu; ili prihvatanje ograničenja, ali i ne odbacivanje onoga čime se još raspoložuje, strategije su koje svaki pojedinac bira za sebe i u odnosu na svaku telesnu radnju.

Naročito su bili zanimljivi odgovori na pitanje na osnovu čega su ispitanici prepoznali da je telo počelo da stari. Ovi odgovori su se gotovo u potpunosti preklapili sa odgovorom na pitanja u čemu ih njihovo telo danas ograničava. Odgovori su veoma ujednačeni i gotovo po pravilu izostaju sve pojedinosti koje se smatraju intimnim. Eufemistički odgovori poput žalbi na: broj kilograma, slabiju pokretljivost, vrtoglavice, lako zamaranje, nesanice i niz drugih simptoma, koji ne moraju biti u vezi sa starošću, nameću zaključak da stid u vezi sa telesnim ograničenjima ili promenama, igra bitnu ulogu. Samo jedna ispitanica pominje staračke pege, nabranu kožu koja visi i još neka obeležja starosti. Zbog toga, kao jedan od najjačih utisaka ostaje da su ispitanici izbegli davanje bilo kakvih odgovora koji se odnose na ono što se smatra estetski neprihvatljivim. Kada se to ima u vidu, onda ne iznenađuje da su i pojedinosti, koje su na direktan način vezane za seksualnost,¹⁶ takođe, ostale izvan "učiti-

¹⁶ Isto važi i za menopauzu kod žena.

vosti". Izbegavanje davanja odgovora na ove teme ne znači i prestanak interesovanja i aktivnosti u ovoj sferi života, nego pre diktat normi koje nalažu o čemu je pristojno govoriti, a šta ostaje u sferi apsolutne privatnosti. Ipak, lako bi bilo pretpostaviti da bi pomenute sfere privatnosti ostale van rasprave i u njihovim mlađim danima, što govori o stepenu seksualnih sloboda nekada, a koje bi stari ljudi tek trebalo da osvoje u dobi u kojoj se nalaze:

"Seksualna ispoljavanja starih su brojna i različita. Hronološke godine ne predstavljaju barijeru za nastavak seksualnog života starih, osobito ako za to postoje mogućnosti (partner)... Vrlo često, čak i blagi oblici ispoljavanja seksualnosti starih bivaju dočekani od okoline 'na nož', kao patološki, zbog čega se stare osobe osećaju odbačenima ili osuđivanima. Ne radi se samo o potrebi prihvatanja i shvatanja takvih ponašanja starih, već i prihvatanje da se radi o normalnom procesu koji ide sa starošću" (Petrović 2004, 111).

Svest o tome da se radi o veoma osetljivim pitanjima za ispitanike, dovela je do toga da se ne insistira na ovim temama, ali i njihovo izbegavanje¹⁷ podatak je za sebe.

Jedna od razlika koja se javlja kroz odgovore, odnosi se na razlike u stilu života između Beograda i jednog manjeg grada, poput Čačka, gde sredina postavlja mnogo čvršća pravila. Ispitanica koja živi u ovom gradu često je isticala da je prihvatala ono što je sredina sugerisala ili da je pronalazila načine da joj doskoči, tako što je u šetnje išla u grupi žena, primera radi. Stepenu slobode pojedinca ovde je u direktnoj vezi sa stepenom povezanosti u lokalnoj zajednici. Gde su te spone jače i izraženije, slobode, pa makar se one odnosile i na koju haljinu, bivaju stavljene pod znak pitanja¹⁸.

Svi ispitanici navode velike razlike između njih i onih starih ljudi koji su to bili kada su oni bili mladi, a najvažnija se odnosi na to da danas čovek kojeg društvo definiše kao starog više nije vezan isključivo za "ono oko kuće i oko lonca". Uključenost u spoljni svet, informisanost, pokretljivost, interesovanja... samo su neke od karakteristika po kojima se razlikuju od onih koji su starost iskusili pre njih. Način odevanja, kojim se, takođe, komunicira sa okolinom, čini još jednu bitnu razliku među njima. Razlike je moguće nizati sve do onog trenutka dok se život ne svede na puku biologiju i kada sve starosti, na ćelijskom nivou, postaju slične.

¹⁷ Uzrok tome, svakako, može biti i osoba koja obavlja intervju. Verovatno bi slučaj bio drugačiji da je pitanja postavljao lekar, ili neko bliži po godinama, ili osoba istog pola, tamo gde ta razlika postoji.

¹⁸ Ispitanica koja živi u Čačku i ekonomistkinja koja živi u Beogradu su rođene sestre i iskusile su isti sistem vaspitanja, ali je njihov odgovor na ograničenja potpuno drugačiji, na šta je uticala i drugačija sredina u kojoj žive.

Ograničenja tela koje stari...

Na direktno pitanje šta je to što bi ispitanici voleli da promene na svome telu, odgovori su se uglavnom svodili na to da bi voleli da smršaju. Kilaža, bilo da je izražena u ciframa, kroz prisećanje idealnih mera iz mladosti, ili da se njena redukcija priželjkuje u onom obimu koje bi dao trenutno rasterećenje natečenim nogama i bolnoj kičmi, jedan je od osnovnih pokazatelja koji je ispitanike suočio sa time da je starenje, kao proces, odavno otpočelo. Međutim, porast telesne težine¹⁹, iako jeste indikator starenja, ukazuje samo na jednu u nizu diskriminacija kojoj stari ljudi bivaju često izloženi, budući da se rast telesne mase često vezuje za slabost volje i moral (Fonda *et al* 2004, 155).

Na primeru ovih ispitanika, primetno je da je starost izražena u meri u kojoj žele da je priznaju sebi i drugima. Međutim, odbijanje priznavanja ograničenja koja idu uz godine, samo je jedna od alternativa. Nije ništa neobično ni "sakrivanje" iza godina u pojedinim situacijama, pa se ista osoba može izdati starijom nego što sebe doživljava, ukoliko očekuje određenu privilegiju, ali i za još aktivnu i ne tako staru u situacijama koje joj nude prednost drugačiju od one koja se daje starom čoveku.

Zanimljivo je da ispitanici sebe doživljavaju i dalje kroz profesiju koju su obavljali, bez obzira što većina više nije radno aktivna.

Analiza odgovora kategorije neaktivnih ispitanika

I ispitanici iz ove kategorije ističu da su se tokom života susretali sa ograničenjima koje im je nametnula sredina, ali i da su neka ograničenja često sami postavljali pred sebe. Ispitanici koji su izgubili bračne partnere, navode da su se po njihovom gubitku najotvorenije suočili sa nametanjem restriktivnog stila ponašanja od strane sredine. Bivši zanatlija, međutim, predstavlja dobar primer samorestriktivnog ponašanja i prihvatanja obrasca, koji nije svojstven samo u srpskoj kulturi, a po kojem star čovek biva prihvaćen i uvažavan kroz percepciju njegove pretpostavljene mudrosti. Mladost - ludost i starost - mudrost, iako se ova druga formula ne čuje, predstavljaju tipične predstave u patrijarhalnim kulturama o ljudima u ovim razdobljima života. Od starog čoveka očekuju se: znanje, iskustvo, mudri saveti i pouke... ali, kada se dogodi da starom čoveku ne budu svojstveni traženi kvaliteti, bilo da ih nikada nije posedovao, ili da ih je vremenom izgubio, kada njegovo iskustvo biva anahrono, kada misaoni tok počinje da se usporava, tada "sudar" sa okolinom, koja sve agresivnije zagovara ideal mladosti, lepote, snage, spretnosti, postaje još jači. Insistiranje na primerenom vladanju, u skladu sa godinama, i na biranju reči kojima bi trebalo da prenose važne poruke, nametnuto je starim ljudima i služi kao vrsta "legalizacije" onih čije mesto u društvu nije zagarantovano fizičkom snagom ili visinom prihoda. Od *dužnog poštovanja*, koje je ranije bilo daleko

¹⁹ Ali i smanjenje, o kojem nema toliko često negativnih stavova.

izraženije, mada nikako ne i važeće pravilo, trend se pomerio ka – *svakome po zaslugi*²⁰, što današnjeg starog čoveka dodatno lišava uticaja. Zato, kada ispitanik kaže da sebi ne dozvoljava da "bulazni i mnogo govori", on zapravo poseže za onim poslednjim što mu je ostalo, a to je željeno poštovanje članova zajednice i samopoštovanje, kao kompenzacija za druge uskraćenosti.

Za ljude koji žive u domu za stara lica, očekivanja su igrala veliku ulogu. Negativni stavovi prema toj vrsti ustanove bili su veoma izraženi. Iako je boravak u domu doveo do poboljšanja zdravstvenog stanja, činjenica da žive u domu predstavlja za njih glavnu razliku između starih ljudi koji su to bili kada su ispitanici bili u mlađoj dobi; dok kao glavnu sličnost ističu da je svaka starost ista: teška, bolna, ružna, samotna... Odsustvo brige drugih, koje je delom stvarno, a delom i stvar njihovog doživljaja; usamljenost i nerazumevanje okoline, nedaće su zbog kojih ova kategorija ispitanika najviše pati. Kod njih je, takođe, dominantno isticanje onih problema koji su vezani za starost tela, tj. trošnost fizičkog materijala, kao i onih nedaća i ograničenja koje su rezultat toga. Pored toga što trpe velike posledice lošeg zdravstvenog stanja, ipak im najteže pada ograničenje kretanja. Svođenje na neku vrstu predmeta koji gledaju, osećaju i žele, kao i svođenja na nivo deteta, koje su ispitanici iskusili na različite načine (ostavljanje stare žene da leži gola u sobi staračkog doma; vraćanje ćerke u roditeljski dom da čuva oca; ili nemušta briga okoline za ispitanicu u trenutku kada ostaje udovica) spadaju u najteže aspekte onoga što starost čini sinonimom za nemoć.

Njihove želje, barem one izrečene, ne odnose se na ponovnu mladost, nego na "mlađe" noge, odnosno na kretanju koja će pratiti njihove potrebe. Tvrdnja ispitanika, koji je dugo vezan za krevet, da je "nekada bio čovek, a da sada ne zna šta je" potvrđuje njihov izraženi doživljaj umanjene vrednosti i fizičke nesposobnosti, koja je često u raskoraku sa mentalnim statusom.

Izraziti telesni karakter njihovih odgovora ide u prilog tome da protokom vremena telo koje više ne služi kao pre, nego telo kojem se služi, ima glavnu ulogu u životu ovih ljudi. Njega i vide kao glavni razlog smeštanja u ustanovu, što je za sve bilo teško iskustvo, pogotovo kada se radi o navikavanju na nove uslove života, u čemu su stare žene, ipak, pokazale viši stepen prilagodljivosti i veću spremnost da uvide i priznaju prednosti, poput: lišavanja osećaja samoće i usamljenosti, prednost bivanja među ljudima sa kojima iz generacijskih razloga dele slične poglede na život, druženje sa ljudima koji razumeju njihove probleme, zatim uredna briga o njihovom zdravlju i prestanak odgovornosti zbog bivanja teretom svojim bližnjima. Ipak, važno je napomenuti da ispitanici spadaju u red onih starih lica koja sebi mogu priuštiti boravak u domu, ostvarenjem penzije čiji iznos pokriva troškove.

Ograničenja tela koje stari...

Smeštanje u dom, iako je poslednja mera koju stručnjaci preporučuju, u domaćoj sredini može biti sagledano i kao izraz povlašćenosti, bez obzira na to što se mnogi slažu u oceni da su naši domovi daleko od pružanja optimalne pomoći. U cilju boljeg prilagođavanja korisnika²¹, u svetu je trend da se grade pansioni sa dvadesetak postelja, dok su naši domovi megalomanski. Privatni pansioni, mahom pripadaju zoni sive ekonomije, budući da je potrebno najmanje deset godina da bi uloženi novac počeo da se vraća investitoru (Budurin 2004, 208). Pa, čak i kada sagledamo sve negativne aspekte života u ovoj vrsti zajednice, iznenađujuće deluje podatak da je domaći kapacitet smeštanja starih ljudi u domove svega 0,6 procenata, što znači da na jedno mesto u domu dolazi sto šezdeset potencijalnih štićenika starijih od šezdeset pet godina. Kada se ovome doda i činjenica da ni tako slabi kapaciteti, uglavnom, nisu specijalizovani za brigu o bolesnicima u terminalnoj fazi bolesti, onda ne čudi što je ova oblast socijalne zaštite opterećena brojnim zloupotrebama. Za one koji poslednje dane provode u domu, to je često tužna činjenica, ali za one kojima je pomoć potrebna i koji je očekuju izvan ustanove, dom je nedostižna privilegija.

Uparedna analiza dobijenih odgovora

Uparednom analizom biće osvetljene razlike u odgovorima, odnosno stavovima i stilovima života, između dve kategorije ispitanika. Ujednačenost odgovora, unutar kategorija, iznela je na površinu značajne razlike između nezavisnih ispitanika i onih koji zavise od tuđe pomoći.

Veća razlika odnosi se na stepen aktivnosti. Starijim ispitanicima kretanje je ograničeno na dva načina. Njihova tela ih sputavaju u normalnom funkcionisanju u spoljašnjem prostoru, ali za tri ispitanika i institucija boravka nameće ograničenja kretanja. Kod mlađih ispitanika takva ograničenja ne postoje, što ih na nekoliko načina čini drugačijima od neaktivnih ispitanika. Oni, pored slobode kretanja, koju im dopušta zdravstveno stanje, ali i uslovi života, zadržavaju i svoje socijalne uloge, pa i profesionalne. Pokret, želja za druženjem, aktivnim odmorom, živa interesovanja kojima mogu da se posvete, uključenost u društvo, u meri koja im prija, i što je izrazito važno, zadržavanje privatnosti, samo su neke od prednosti života ljudi koji ne zavise od tuđe pomoći u svakodnevnom životu.

Razlike u vlastitom doživljaju izrazito su velike. Za kategoriju aktivnih ispitanika karakterističan je nastavak sagledavanja sebe kroz profesiju i posle penzionisanja, što sa starijom kategorijom ispitanika nije slučaj. Nastavljanje aktivnog života, boljeg od očekivanog, za nedavno penzionisane ispitanike ne predstavlja, barem ne izrečenu, traumu. Iskorišćena alternativa čini kvalitet njihovog života boljim, dok se alternativa, ali ne i odluka, u poznijem periodu

²¹ U poslednje vreme se više ističe potreba za individualizacijom, nego za institucionalizovanjem problema.

života svode na to da li živeti u domu ili ne, odnosno na koji način "dogurati život do kraja"? Dilema starijeg ispitanika da li je, uopšte, čovek, samo je jedna u nizu pokazatelja krajnje svedenosti životnog potencijala u poznoj starosti često praćenoj i bolešću. Doživljaj opredmetnjavanja, za razliku od druge kategorije ispitanika koja nije prestala da sebe doživljava subjektom u vlastitom životu, bitna je razlika koja je direktno skopčana sa telesnim stanjem koje najčešće biva praćeno i psihičkim reakcijama. Važno je napomenuti da se i na nivou jezika uočava svođenje starih ljudi na objekat, jer se po pravilu govori o odvođenju ili smeštanju u ustanovu, a ne o dolasku kao dobrovoljnom aktu.

Sledeći nivo razlika odnosi se na probleme sa kojima se suočavaju obe kategorije ispitanika, a koji su u vezi sa njihovim zdravstvenim stanjem i promenama navika koje su ga pratile. Ispitanici koji se nesmetano brinu o sebi suočili su se sa teškoćama privikavanja na penzionerski način života²², dok drugu kategoriju ispitanika karakteriše i navikavanje na smrt bračnog partnera, takođe veoma stresno, zatim navikavanje na institucionalizovano zbrinjavanje, koje je praćeno nizom problema za svakog pojedinca, i, konačno, na navikavanje na vlastitu nemoć, ukoliko je to, uopšte moguće.

Život u domu, koji stare žene podnose lakše, čini i jednu od glavnih razlika u poimanju starosti nekada i sada. Razlika je prirodna, jer su ispitanici sagledavali starost i stare ljude iz različitih dekada, ali glavna razlika je, ipak, u tome što kroz odgovore starijih ispitanika jasno bivaju ispoljeni njihovi problemi. Njima nisu toliko bitne razlike u interesovanju starih, načinu odevanja, češljanja, ponašanja, nego jedna jedina □ ona koja se odnosi na to da stari ljudi nekada nisu smešteni u dom i da su njihovi bližnji brinuli o njima²³. Razlog tome je činjenica da je bilo potrebno da prođe dovoljno vremena da bi taj vid rešavanja problema postao prihvatljiv, iako se ne radi o skorašnjoj pojavi, budući da su starački domovi postojali i krajem XIX i početkom XX veka, dok je i crkva nekada imala svoju ulogu u zbrinjavanju starih i nemoćnih. Mlađi ispitanici ne pokazuju toliki stepen otpora, delom zbog toga što je protok vremena učinio da ova institucija zavredi veći stepen odobravanja, zatim činjenicom da su i oni do skora imali stare osobe u svojim domovima, a delom i zbog toga što sebe ne doživljavaju dovoljno starima da bi im starački dom izgledao kao skora perspektiva. Da li će, suočeni sa tom mogućnošću, i oni oformiti negativne stavove, spada u sferu predviđanja.

Osećaj odbačenosti, usamljenosti u problemu, takođe su bitne razlike između ove dve kategorije ispitanika. Na ova turobna osećanja nadovezuju se i

²² Vera Smiljanić u studiji „Psihologija starenja“, ističe da je problem privikavanja na ovu promenu izrazito veliki i da je nejcelishodnije raditi na privikavanju ljudi koji odlaze u penziju, postepenim skraćivanjem radnog vremena i ostavljanjem mogućnosti da na neki način ostanu u svojoj profesiji (Smiljanić 1979, 155-156).

²³ O čemu, naravno, ne možemo govoriti kao o pravilu, barem u pogledu brige bližnjih.

Ograničenja tela koje stari...

depresivna stanja koja se u nauci tumače posledicom različitih bolesti i nesposobnosti, ali od presudne važnosti je period u kojem se pojedinac prvi put suočava sa nekom vrstom fizičkog ograničenja, usled bolesti. Osobe koje su u mlađim danima iskusile vlastitu nesposobnost, sklonije su kasnijim depresivnim stanjima, dok one osobe koje do poznije faze života nisu oboljevale, zadržavaju pozitivnu sliku sveta i sebe u njemu²⁴.

Kao opšti zaključak nameće se da stariji ispitanici sebe daleko više doživljavaju kroz vlastitu telesnost, odnosno kroz njenu ograničenost. Manja okrenutost tom aspektu, karakteristika je aktivnih i nezavisnih ispitanika, mada ne i potpuno odsustvo problema ili svesti o njemu.

Zaključak

Zadatak ovog istraživanja bio je pokušaj da se prouči u kojoj meri telo starog čoveka utiče na to u kakvoj će starosti/stvarnosti živeti. Telo koje sluša, telo koje služi i kojim je moguće služiti se, razlog je više da stvarnost bude lakša, jer za starog čoveka nju otežava i čitav niz drugih problema: počev od suočavanja sa neumitnošću vlastite prolaznosti, do suočavanja sa činjenicom da je moguće "izbledeti", u mislima drugih, i pre smrti. Stari ljudi pored telesnih nedaća i ograničenja bivaju suočeni i sa izdvojenošću iz sredine, često dvosmernom intervencijom, budući da pasivnost nekada nameće okruženje, ali nekada je i stari ljudi dobrovoljno prihvataju procenjujući sebe kao manje vredne i sa manje prava na zadovoljavanje potreba.

Jedan od osnovnih zaključaka ovog rada odnosi se na postojanje obaveze da se ne izjednačavaju različite kategorije starih ljudi. Na osnovu dobijenih podataka, jasno je da postoje i oni stariji pripadnici društva koji imaju očuvane potencijale i koji mogu biti ostvareni. Iako svi ispitanici primaju penziju, stilovi života dve kategorije intervjuisanih veoma se razlikuju, do te mere da kategorija aktivnih starih, po mnogo čemu, ispoljava više sličnosti sa radno angažovanim stanovništvom, nego sa kategorijom neaktivnih penzionera.

Potrebe starih koje se odnose na zdravlje, izrazito su važne, ali potrebe za zadovoljavanjem društvenosti, participacije, komunikacije, itd. za ovaj rad su od većeg značaja. Glavni preduslov za zadovoljavanje ovih potreba je mogućnost uključivanja, što se najbolje vidi na primeru ljudi koji trpe velika ograničenja i o čijim telima se brine kao i praznim čaurama.

Društvena uključenost, u meri koja godi svakom pojedincu, vodi još jednom zaključku, a on se odnosi na to da ljudi koji su aktivni bivaju izloženiji rigidnom stavu sredine. Za ljude koji su sklonjeni od očiju drugih, prestaje živo interesovanje, a time i norme kojima sredina sugerise šta se smatra poželj-

²⁴ Više u Schnittker 2005.

nim bivaju malobrojnije, s tim da se one sve više prenose na njihovu decu, koja dobijaju novu ulogu – ulogu "roditelja" vlastitim roditeljima.

Danas se, sa razlogom, sve više govori o međugeneracijskoj solidarnosti i borbi protiv ejdžizma, koji se, pored seksizma i rasizma, smatra jednom od najvećih predrasuda savremenog sveta. Te predrasude dovele su do toga da mnoga društva usvoje jedan manje-više jedinstven pogled na stare ljude, svrstavajući ih na samu marginu ili veoma blizu nje.

I zato, bez obzira na koji način društvo pokušava da rešava probleme starih, starost neminovno sa sobom nosi velika ograničenja, bilo da su ona fizička ili sociokulturna. Učiniti stvarnost starog čoveka za nijansu podnošljivijom, znači pomoći mu da shvati da je i na njemu da se menja i uči, a onom mlađem pomoći da shvati koliko je teško menjati se u starosti.

Literatura:

- Budurin**, Damjan. 2004. "Pansioni za stare". U *Novine u unapređenju kvaliteta života u starosti*, ur. Dragana Dinić i Hristo Anđelski, 207-210. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Crnčević-Radović**, Ljiljana i Vesna Krstić. 2006. "Predlog programa za unapređenje zdravstvene zaštite starih", u *Zbornik stručnih saopštenja i postera Vrnjačka Banja 9-12. maj, Kvalitet života u starosti – Izazovi XXI veka*, 3-10. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Fonda**, Stephanie J., Nancy H. Fultz, Kristi Rahrig Jenkins, Laura M. Wheeler and Linda A. Wray. 2004. Relationship of Body Mass and Net Worth for retirement – Aged Men and Women. *Research on Aging* 26: 153 – 176.
- Minoa**, Žorž. 1994. *Istorija starosti – od antike do renesanse*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Mos**, Marsel. 1998. *Sociologija i antropologija 1*. Beograd: XX vek.
- Penev**, Goran. 2002. "Demografsko starenje u Srbiji, Evropi i svetu u drugoj polovini 20. veka i perspektive za 21. vek". U *Starenje i starost – za bezbedni i aktivni život*, ur. Patar Manojlović, 49-64. Beograd: Gerontološko društvo Srbije.
- Petrović**, Dušan. 2004. Emocije u starosti. *Gerontologija* 1: 107-111.
- Schnittker**, Jason. 2005. Chronic illness and depressive symptoms in late life. *Social Science & Medicine* 60: 13-23.
- Smiljanić**, Vera. 1979. *Psihologija starenja*. Beograd: Nolit.
- Wainwright**, Steven and Bryan Turner. 2006. Just Crumbling to Bits? An Exploration of the Body, Ageing, Injury and Career in Classical Ballet Dancers. *Sociology* 40 (2): 237-255.

Primljeno: 08.03.2010.

Prihvaćeno: 01.04.2010.

Ljubica Milosavljević

**LIMITATIONS OF AN AGING BODY: SOCIO-CULTURAL AND
NATURAL FACTORS**

The aim of this paper is to try to answer what kind of limitations do people whom science and society classify in the category of old, elderly people, encounter – these limitations are directly connected with bodily changes determined by the passing of time. The difference between scientific and societal definition of old age is that science defines old age as a period beginning once a person turns 65, while society identifies it with time following the exclusion from the sphere of labor, i. e. retirement, which additionally enlarges the span of people perceived as old in a society. Data consists of answers of ten informants divided into two categories based on their activity and self-dependence in their everyday lives: the category of active old persons, and category of inactive elderly people, who are dependent on the assistance of others.

Key words: Old age, body, environment, limitation, activity.